

Michał Gierke

Nieco uwag o neogotyckiej wieży kościoła Mariackiego w Chojnie

Rocznik Chojeński 4, 139-152

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NIECO UWAG O NEOGOTYCKIEJ WIEŻY KOŚCIOŁA MARIACKIEGO W CHOJNIE

Monumentalny kościół Mariacki w Chojnie należy do najważniejszych i najokazalszych zabytków architektury gotyckiej w dawnej Nowej Marchii oraz w dzisiejszym województwie zachodniopomorskim. Od czasu wzniesienia do chwili obecnej świątynia pełni funkcję dominanty krajobrazowej. Mimo dość obfitego stanu badań¹ niektóre kwestie, dotyczące przede wszystkim ustalenia autorstwa oraz chronologii wznoszenia poszczególnych części budowli, pozostają nierozstrzygnięte. Za autora korpusu kościoła, wzniesionego w dwóch etapach w XV w., powszechnie uznaje się szczecińskiego mistrza Heinricha Brunsberga. Jego autorstwo nie jest jednak w żaden sposób potwierdzone źródłowo, wniosek na jego temat wysnuto jedynie na podstawie podobieństwa formy architektonicznej chojeńskiej budowli do kościoła św. Katarzyny w Brandenburgu, który jest sygnowany nazwiskiem mistrza². Nie jest też do tej pory jasne, kiedy właściwie

* Michał Gierke – absolwent Akademii Sztuki w Szczecinie oraz student archeologii na Uniwersytecie Szczecińskim. Interesuje się szczególnie archeologią historyczną, dziejami muzyki XVIII i XIX w. oraz historią chojeńskich budowli sakralnych.

¹ Zob. K. Kalita-Skwirzyńska, *Dokumentacja historyczno-architektoniczna kościoła Mariackiego w Chojnie. Wykonana na zlecenie BDZ w Szczecinie, Szczecin 1997*, mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Szczecinie (dalej: WUOZ).

² Na podobieństwo obu budowli zwrócono pierwszy raz uwagę w 1854 r. – zob. *Berlin*, „Deutsches Kunstblatt”, No. 50, 14.12.1854, s. 446. Na autorstwo H. Brunsberga wskazał jako pierwszy Franz Peveling, pod którego kierownictwem dokonano regotyżacji kościoła w latach 1882–1883 – zob. F. Peveling, *Zu den Tafeln. Taf. 7 u. 8 – Aus Königsberg in der Neumark*, „Blätter für Architektur und Kunsthandwerk” 1900, No. 1, s. 2–3. W późniejszych pracach dotyczących zabytku poglądy

rozpoczęto wznoszenie poszczególnych części korpusu³. Obecna neogotycka wieża o wysokości ponad 102 m, nawiązująca formą do francuskiego gotyku katedralnego, powstała w 1861 r. po zawaleniu się wieży średniowiecznej. Wydaje się, iż w tym wypadku ustalenie autorstwa projektu oraz czasu jego realizacji nie powinno nastręczać problemów. Niestety, kwestia ta wzbudza mimo wszystko również pewne wątpliwości, które zostaną omówione w niniejszym tekście.

Najstarszym elementem współczesnej bryły kościoła jest zachowana fragmentarycznie wschodnia ściana dawnej gotyckiej wieży, która stanowi część zachodniego zamknięcia korpusu⁴. Badania architektoniczno-archeologiczne, które prowadzono w 1962 r., odsłoniły zachowaną część cokołu i fundamentów tejże wieży⁵. Analiza stosunku odkrytych fundamentów do fundamentów piętnastowiecznego korpusu pozwoliła stwierdzić, że wieża istniała wcześniej, a korpus został do niej dobudowany. Forma architektoniczna cokołu wieży wskazuje, iż mogła ona zostać wzniesiona w pierwszej połowie XIV w.⁶ Zachowane tzw. skrzydełka wieży wskazują na to, że była ona częścią wcześniejszej budowli – owe skrzydełka wyznaczają również szerokość naw tejże budowli⁷. Niestety nie

ten był powielany, chociażby: H. Braune, *Ev. Marienkirche und Gemeinde zu Königsberg N/M. Festschrift zur Erinnerung an den Erneuerungsbau unserer Kirche vor 500 Jahren*, Königsberg Nm. 1907, s. 41–43; M. Säume, *Heinrich Brunsberg, ein spätgotischer Baumeister*, „Baltische Studien”, Neue Folge 28 (1928), s. 251–259; *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, Bd. 7, H. 2: *Die Stadt Königsberg*, bearb. v. W. Hoppe, G. Voß, Berlin 1928, s. 27; Z. Krzymuska-Fafius, *Zabytki Ziemi Chojeńskiej*, w: *Z dziejów Ziemi Chojeńskiej*, red. T. Bialecki, Szczecin 1969, s. 421. Z poglądem tym dyskutował Leopold Kuztelski, wysuwając poważne argumenty przeciwko jego zasadności. Zob. L. Kuztelski, *Kościół Mariacki w Chojnie*, Szczecin 1959, mps w Terenowym Oddziale Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Szczecinie (dalej: NID); L. Kuztelski, Z. Radacki, *Ratusz w Chojnie*, Szczecin 1960, mps tamże.

³ Por. L. Kuztelski, dz. cyt.

⁴ Również znajdująca się po południowej stronie świątyni kaplica Mariacka (a na pewno wzniesiona z ciosów granitowych część jej zachodniej ściany) wydaje się starsza od reszty budowli. Być może jest ona równoczesowa ze starą gotycką wieżą. Jednakże aby to stwierdzić, niezbędne jest odsłonięcie fundamentów kaplicy i analiza ich stosunku do fundamentów korpusu oraz dawnej wieży. Por. A. Gruszecki, J. Widawski, *Ruina jako obiekt turystyczny (koncepcja zabezpieczenia i udostępnienia na przykładzie kościoła NMP w Chojnie)*, „Ochrona Zabytków” 1965, nr 2 (69), s. 10, przyp. 15; M. Płotkowiak, S. Kwilecki, *Problemy odbudowy kościoła NMP w Chojnie*, w: *W cieniu trzech katedr*, cz. 2, red. B. Twardochleb, M. Frankel, Szczecin 2001, s. 70.

⁵ A. Gruszecki, J. Widawski, *Badania historyczno-architektoniczne Kościoła NMP w Chojnie – II faza*, w maju 1962, mps w NID, 1962.

⁶ Według innych badaczy forma cokołu jest charakterystyczna dla trzynastowiecznego budownictwa granitowego na Pomorzu. Por. M. Płotkowiak, D. Płotkowiak, I. Calus, *Wieża kościoła NMP w Chojnie. Założenia techniczno-ekonomiczne*, mps w Parafii pw. św. Trójcy w Chojnie (dalej: Parafia).

⁷ Niestety, nie udało się do tej pory ustalić kształtu bryły wcześniejszego kościoła. Do niedawna uważano, iż zakomponowana była na planie greckiego krzyża. Hipotezę taką jeszcze w XIX w.

ustalono do tej pory pierwotnego kształtu bryły wieży ani zakresu modyfikacji, jakim poddano ją w czasie dobudowy korpusu. Na podstawie przekazów ikonograficznych oraz dokumentów pisanych możliwe było jednak prześledzenie zmian, jakim ulegała w czasach nowożytnych⁸. Po licznych przebudowach oraz zniszczeniach, jakim ulegała wieża, w pierwszej połowie XIX w. zaobserwowano na niej rozległe sieci pęknięć, dlatego też władze miasta, chcąc uniknąć katastrofy budowlanej, zleciły przebudowę wieży⁹. W latach 1839–1842 zdemontowano barokowy hełm i nadbudowano dwa dodatkowe piętra, które miały skonsolidować jej bryłę. Działania te nie przyniosły niestety zamierzonego efektu i 2 lipca 1843 r., jeszcze w trakcie prac zabezpieczających, runął południowo-zachodni narożnik budowli, niszcząc jednocześnie znajdującą się przy południowej ścianie kaplicę chrzcielną św. Anny¹⁰. Ze względu na duże zniszczenia zaniechano odbudowy wieży i postanowiono wznieść nową. Do 1854 r. usunięto gruzy oraz rozebrano resztki murów, pozostawiając jedynie ścianę wschodnią, a ocalałe dzwony zamontowano w dzwonnicy na placu przykościelnym¹¹. Ponadto ze zniszczonej kaplicy chrzcielnej udało się wydobyć gotyką chrzcielnicę¹².

W kolejnym roku przystąpiono do budowy nowej wieży. Problematiczne wydaje się ustalenie autorów projektu, osób nadzorujących budowę oraz czasu realizacji przedsięwzięcia. Powszechnie za autora uznaje się Friedricha Augusta

przedstawił niejaki Richter na podstawie relikwów odkrytych w czasie regotyżacji w latach 1882–1883. Zob. *Die Kunstdenkmäler...*, s. 42–43; K. Kalita-Skwirzyńska, *Rozwój urbanistyki i architektury Chojny w okresie średniowiecza*, w: *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Zachodniego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu*, red. M. Glińska, K. Kroman, R. Makala, Szczecin 2004, s. 104, il. 5. Hipoteza została obalona przez badania prowadzone w 1990 r. Por. *Kościół N.M.P. w Chojnie. Inwentaryzacja*, cz. 1, Szczecin 1990, mps w WUOZ.

⁸ Zob. A. Kehrberg, *Erleutertes historisch-chronologischer Abriß der Stadt Königsberg in der Neumarck [...]*, Berlin 1725, Abt. 1, s. 123–128; G.F.L. Neumann, *Versuch einer Geschichte und Topographie der Stadt Königsberg in der Neumarck nebst einer statistisch-topographischen Übersicht des Königsberger Kreises*, Berlin 1824, s. 144–146; *Die Kunstdenkmäler...*, s. 38, tam też liczne ilustracje.

⁹ M. Płotkowiak, S. Kwilecki, dz. cyt., s. 71.

¹⁰ Wydarzenie to znane jest z relacji prasowych z epoki, zob. H. Berkner, *Zeitungsberichte über den Einsturz des Königsberger Marienkirchenturms 1843*, „Königsberger Kreiskalender” (dalej: KK) 1996, s. 36–40. Istnieje również litografia przedstawiająca zawaaloną wieżę – zob. R. Skrycki, *Glosa do przeglądu chronologicznego źródeł ikonograficznych do dziejów Chojny*, „Rocznik Chojński” 2 (2010), s. 315, 317.

¹¹ K. Richter, *Kirche und kirchliches Leben in Königsberg (Neumarck) von 1820 bis 1870*, KK 7 (1937), s. 162.

¹² Po wydobyciu chrzcielnica została umieszczona przed wejściem do kaplicy św. Jana (dziś kaplica św. Gertrudy – przed Bramą Świecką). Z powrotem do kościoła przeniesiono ją prawdopodobnie w czasie regotyżacji. Zob. *Berlin und die Mark Brandenburg mit der Markgrafthum Nieder-Lausitz in ihrer Geschichte und ihrem gegenwärtigen Beständen*, hg. v. W. Riehl, J. Scheu, Berlin 1861, s. 403.

Stülera, jednakże w publikacjach zajmujących się problematyką kościoła Mariackiego oprócz tego architekta wymienia się również inne osoby¹³. Najczęściej współautorstwo przypisuje się Augustowi Sollerowi. Najwcześniej jego nazwisko pojawia się w 1885 r. w pracy Rudolfa Bergaua¹⁴. Występuje ono także w wielu innych, również współczesnych pracach¹⁵. Wydaje się, że autorstwo Sollera można by bez wątpliwości wykluczyć już ze względu na fakt, że zmarł on 6 listopada 1853 r., a więc jeszcze przed rozpoczęciem jakichkolwiek prac przy budowie wieży¹⁶. Najważniejszą jednak przesłanką za tym, że nie brał on w żadnym sensie udziału w projektowaniu i wznoszeniu budowli, wydaje się to, że nazwisko jego nie pojawia się w źródłach powstałych w czasie oraz krótko po zakończeniu realizacji projektu. Nie ma zatem żadnych podstaw, by przypisywać Sollerowi jakikolwiek udział w projektowaniu i wznoszeniu wieży. Wspomniane źródła podają natomiast nazwiska innych osób zaangażowanych w budowę. Z uwagi na to, że publikacje te, chociaż ważne, wydają się mało znane i są zazwyczaj pomijane w innych pracach dotyczących dawnej chojeńskiej fary, zostaną tu przytoczone wybrane, najważniejsze ich fragmenty.

Najstarsza znana wzmianka dotycząca neogotyckiej wieży pochodzi z 14 grudnia 1854 r. i opublikowano ją w czasopiśmie „Deutsches Kunstblatt”: „Die Stadt Königsberg in der Neumark läßt durch den Baumeister Dieckhoff zu ihrer Marienkirche an die Stelle des vor vielen Jahren umgestürzten Thurmes einen neuen bauen und hat dazu aus eigenen Mitteln 40,000 Thlr. ausgesetzt. [...] Der Thurm, dessen Bau im nächsten Frühjahr in Angriff genommen werden soll, wird 290 Fuß hoch werden”¹⁷.

Następna notatka pochodzi już z czasu budowy wieży: „[Der neue Thurm] wird in demselben Stil, wie der Petri-Kirchturm in Berlin, erbaut, wird 300 Fuß Höhe erhalten, wovon etwa 100 Fuß auf die Pyramide kommen und über 60,000 Thlr kosten. Zeichnung und Anschlag sind von dem früheren Landbaumeister Hrn. Dieckoff [*sic!*], der auch im Frühjahr 1855 den Grundstein leg-

¹³ Więcej o F.A. Stülerze zob. E. Gwiazdowska, *Friedricha Augusta Stülera rysunki architektoniczne z Chojny*, „Rocznik Chojeński” 3 (2011), s. 284–285.

¹⁴ R. Bergau, *Inventar der Bau- und Kunst-Denkmalen in der Provinz Brandenburg*, Berlin 1885, s. 444.

¹⁵ Por. chociażby: *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des Preußischen Staates*, hg. v. F. Adler, Bd. 2: *Die Mark Brandenburg*, Berlin 1862, s. 101; M. Säume, dz. cyt., s. 258; *Die Kunstdenkmäler...*, s. 38; M. Plotkowiak, S. Kwilecki, dz. cyt., s. 71.

¹⁶ J. Kohte, *August Soller*, „Brandenburgia” 1934, H. 1–6, s. 42.

¹⁷ *Berlin...*, dz. cyt., s. 446. Tłumaczenie: „Miasto Königsberg in der Neumark zleciło budowniczemu Dieckhoffowi budowę nowej, w miejscu starej, przed wieloma laty przewróconej, wieży przy kościele Mariackim i przeznaczyło na to z własnych środków 40 000 talarów. [...] Wieża, której budowa ma być następnej wiosny rozpoczęta, będzie wysoka na 290 stóp”.

te und den Bau im ersten Jahre leitete. Seit dem Abgange des Hrn. Dieckhoff [*sic!*] befindet sich die obere Leitung in den Händen des Hrn. Geh. Ober-Baurath Stühler in Berlin, die unmittelbare Leitung in den Händen des Hrn. Bauführer Karge. [...] Der Vollendung des Baues wird im Jahre 1859 mit Bestimmtheit entgegen gesehen”¹⁸.

Kolejne źródło zostało opublikowane prawdopodobnie już po zakończeniu realizacji projektu, bo w 1861 r., jednakże z treści wynika, że tekst był pisany jeszcze w trakcie trwania robót: „1855 wurde am 13. Nov. der Grundstein zum neuen Thurme gelegt, der 1860 vollendet sein soll. Höhe 306 Fuß. [...] Die Zeichnungen sind unter Leitung des Geh. Ober-Bauraths Sulzer gefertigt und ist der Bau Anfangs vom Baurath Dieckhoff zu Bonn, später vom Geh. Ober-Baurath Stüler in Berlin geleitet worden, die unmittelbare Ausführung ist Herrn Karge übertragen”¹⁹.

Ostatnie uwzględnione w niniejszej pracy źródło to dokument odnaleziony w 1988 roku pod cokółem neogotyckiego ołtarza kościoła Mariackiego²⁰. W dokumencie opisano przede wszystkim historię głównych ołtarzy oraz okoliczności wzniesienia ołtarza neogotyckiego w 1861 r. Ponadto dostarcza on również informacji o osobach zaangażowanych w budowę wieży. Dokument jest niewątpliwie ważnym źródłem do poznania dziejów świątyni, dlatego też zostanie przytoczony w całości²¹.

¹⁸ *Königsberg i.d.N.*, 28. September, „Königliche privilegirte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen”, No. 229, den 1. October 1858, Erste Beilage, s. 3–4. Tłumaczenie: „[Nowa wieża] zostanie wybudowana w takim samym stylu, jak wieża kościoła św. Piotra w Berlinie i otrzyma wysokość 300 stóp, z czego około 100 stóp przypadnie na piramidę [stożek], i będzie kosztować ponad 60 000 talarów. Rysunek i kosztorys zostały wykonane przez ówczesnego krajowego mistrza budowlanego pana Dieckoffa, który także wiosną 1855 r. położył kamień węgielny i w pierwszym roku kierował budową. Po odejściu pana Dieckoffa główne zwierzchnictwo znalazło się w rękach pana tajnego wyższego radcy budowlanego Stühlera w Berlinie, a bezpośrednie kierownictwo – w rękach pana kierownika budowlanego Kargego. [...] Ukończenie budowy w 1859 r. będzie z pewnością pożądaną”.

¹⁹ *Berlin und die Mark Brandenburg...*, s. 401–403. Artykuł zaopatrzonej jest w ilustrację przedstawiającą kościół z neogotycką wieżą. Tłumaczenie: „13 listopada 1855 r. został położony kamień węgielny pod nową wieżę, która powinna być ukończona w 1860 r. Wysokość 306 stóp. [...] Rysunki zostały wykonane pod kierownictwem tajnego wyższego radcy budowlanego Sulzera, a budowa początkowo była prowadzona przez radcę budowlanego Dieckhoffa w Bonn, potem przez tajnego wyższego radcę budowlanego Stülera w Berlinie, bezpośrednie wykonanie powierzono panu Kargemu”.

²⁰ A. Chodakowski, *Zanim spadnie ostatnia cegła*, mps w Parafii, s. 2. oraz w „Gazecie Chojęńskiej”, nr 111, 112, 113, 1994.

²¹ Zob. *Aneks*. Warto dodać, że z treści dokumentu wynika, iż dołączona była do niego broszura, w której dokładnie opisano proces wznoszenia wieży. Niestety, do owej broszury autorowi niniejszej pracy nie udało się dotrzeć.

Na podstawie cytowanych tekstów można dokonać ogólnej rekonstrukcji dziejów budowy wieży. Kamień węgielny położono w 1855 r.²² Robotami kierował Carl Christian August Dieckhoff²³. Dość frapująca jest wzmianka o tym, że Dieckhoff wykonał projekt oraz kosztorys (*Anschlag*), tym bardziej że skądinąd wiadomo, iż projekt ów zaprezentował publicznie na posiedzeniu Verein für Kunde des Mittelalters zu Berlin w kwietniu 1855 r.²⁴ Z innych źródeł wiadomo, że Friedrich August Stüler gotowy projekt przedstawił już w kwietniu 1854 r.²⁵ W artykule z 1861 r. podano natomiast, iż rysunki wykonano pod kierownictwem niejakiego Sulzera. Trudno ocenić, jaki wkład mieli poszczególni budowniczowie w projektowanie wieży. Być może projekt był owocem współpracy architektów? Pewne jest natomiast, że Stüler kierownictwo budowy objął dopiero po ustąpieniu Dieckhoffa (1856?). Pracami kierował zresztą z Berlina, a bezpośrednio kierownictwo objął niejaki Karge²⁶. W roku 1861 obaj ci budowniczowie odpowiedzialni byli również za realizację neogotyckiego ołtarza. Ramy czasowe realizacji projektu należy więc zamknąć w latach 1855–1861, podczas gdy w większości publikacji podaje się lata 1859–1861²⁷.

Należy podkreślić, że dokładne odtworzenie dziejów neogotyckiej wieży kościoła Mariackiego wymaga dalszych badań. W chwili obecnej zagadnienie to rodzi wciąż wiele pytań. Udało się ustalić ramy czasowe jej powstania oraz nazwiska osób odpowiedzialnych za projekt i jego realizację. Nie wiadomo jednak, jaki był rzeczywisty wkład tych osób w powstanie budowli. Warto również nadmienić, że w niektórych publikacjach podano informację, jakoby w projektowaniu wieży udział swój miał także król Fryderyk Wilhelm IV²⁸. Być może jest

²² W dokumencie cytowanym w *Aneksie* napisano, że położenie kamienia węgielnego nastąpiło w dniu urodzin królowej Elżbiety, 13 listopada 1855 r. Natomiast w „Königliche privilegierte Berlinische Zeitung” podano informację, że kamień ów został położony wiosną 1855 r.

²³ Więcej o nim zob. <http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?set=1&p=58&D1=Dieckhoff&D2=August> (30.06.2012).

²⁴ *Verein für Kunde des Mittelalters zu Berlin. April-Sitzung*, „Zeitschrift für Bauwesen” 5 (1855), s. 420.

²⁵ P. Helbich, *Gutachten zum Turm der Marienkirche in Königsberg/Neumark, heute Chojna in Polen*, mps w Parafii, s. 1.

²⁶ Uznano, że wady konstrukcyjne, które wymusiły przebudowę i remont wieży już w 1881 r., były skutkiem braku bezpośredniego nadzoru F.A. Stülera. Por. G. Wohler, *Die Verwandlung des höchsten Kirchturmes der Neumark*, KK 7 (1937), s. 24; E. Blunck, *Die Sicherung und Umgestaltung der St. Marienkirche in Königsberg, Neumark*, „Deutsche Kunst und Denkmalpflege” 1934, H. 5–6, s. 98.

²⁷ Por. przyp. 15.

²⁸ Zob. F. Peveling, dz. cyt., s. 3; H. Braune, dz. cyt., s. 43; *Die Kunstdenkmäler...*, s. 38. Znana jest opinia Fryderyka Wilhelma IV o projekcie F.A. Stülera: „[...] muß ich meinen vollen Beifall schenken, indem mich nicht minder die architektonische Schönheit des Entwurfs als dessen damit nicht im Verhältnis stehende Wohlfeilheit überrascht hat und wünsche von Herzen, daß die

to tylko jedna z chojeńskich legend, ale ze względu na dość skąpy obecnie stan badań nad dziejami wieży może być uznawana za fakt.

Aneks

Tekst dokumentu odnalezionego pod cokolem neogotyckiego ołtarza w 1988 r.²⁹

Wie der Bau des neuen Thurmes an diesem alten Gotteshause vorbereitet, begonnen, ausgeführt und geweiht worden, darüber giebt die beilegende Druckschrift eine genügende Auskunft. Eine weitere Verschönerung soll unsere Kirche durch Herstellung eines neuen Altares erfahren. Es wird das, soweit die Nachrichten reichen, der vierte Altar sein, der an dieser Stelle errichtet wird. Augustin Kehrberg in seinem „erleuterten Historisch-Chronologischen Abriß der Stadt Königsberg in der Neumark“ (dessen dritte Auflage vom Jahre 1725 uns vorliegt) bringt im dreizehnten Kapitel eine Geschichte und eine Beschreibung der Altäre. Der Altar welcher von dem 15. Juli 1861 an angebrochen wurde, ist danach vom 8. Juli 1690 bis zum 24. August in seinem ersten Bau durch den Gypsergesellen Johann Schiller vollendet. Die Gypserarbeit aber (es sind wohl die Ornamente und Figuren gemeint, die ihr schmucken) wurde durch den Italiener Caprani erst am 26. September 1691 zu Ende gebracht. Erst im folgendem Jahre aber hat der Maler Christian Bärenkopff „die Ausputzung“ vorgenommen, so daß das solenne Dankfest wegen Vollendung des Baues erst am 9. October 1692 (20. P. Trinit.) hat angestellt werden können. Der damals errichtete Altar trug durchaus das Gepräge seiner Zeit. Ein Eingehen auf den reinen und reichen gothischen Bau der Kirche war durchaus daran nicht zu bemerken, sondern man hatte eine hohe Altarwand aufgeführt mit römischen Säulen und gebrochenen Rundbogen und anderen Ornamenten, wie sie zur Zeit Ludwigs XIV. von Frankreich (woher Caprani wohl seinen Styl haben mochte) in Gebrauch waren. Die zu den Seiten des Altars angebrachten [...] des Moses, Johannes des Täufers, der vier Evangelisten, und die Gestalt des auferstandenen Heilands mit der Siegesfahne, die hoch oben in das Gewölbe der Kirche hineinragte, waren durchaus von keinem künstlerischen Werth, sie hatten weder ein richtiges Ebenmaß, noch einen erbaulichen Ausdruck. Die Bilder aber, die in drei Feldern übereinander unten die Einsetzung des Abendmahls, darüber

Ausführung demselben entsprechen möge“; cyt. za: P. Helbich, dz. cyt., s. 2.

²⁹ Odpis został wykonany na podstawie kopii znajdującej się w kaplicy Mariackiej. Dokument ma liczne ubytki, niektórych słów nie udało się odczytać.

die Kreuzigung des Herrn Jesu und der Schächer und oben die Himmelfahrt des Herrn darstellen, waren störend durch ihre Häßlichkeit und Fratzenhaftigkeit. Dazu kam, daß die hoch Altarwand in ganz ungebührlicher Weise den schönen Bau der Kirche gerade nach der Ostseite hin verdeckte. Und diesem Altäre hatte 1690 der vorhandene alte Altar, der im Jahre 1407 den 6. October geweiht worden, weil er zu altväterlich erschien, weichen müssen, obwohl er nach Kehrbergs Urtheil „wegen seiner Schnitz- und Malerarbeit rar und kostbar“ war. Dieser alte Altar, der ohne Zweifel dem Styl der ganzen Kirche mehr angemessen gewesen, wurde nach der Klosterkirche hinübergeführt, wo er noch bis zu Anfang dieses Jahrhunderts bei den Gottesdiensten benutzt worden ist. Als aber die Klosterkirche aufhörte, ein Gotteshaus zu sein, und allerlei profanen Zwecken beigegeben wurde, hat man auch den Altar an den [...]bietenden verkauft. Der Käufer stellte ihn zum Zierath in seinem Garten aus und da ist er denn allmählich verfallen. Was für ein Altar vor dem im Jahre 1407 geweihten in dieser Kirche gestanden, darüber fehlt jede Nachricht.

Schon lange war nun in Allen, die ein Verständnis haben für die große Schönheit des gotischen Baues dieser Kirche und darum auch für die Disharmonie, in welcher der Styl der Altarwand zu der Kirche stand, und in Allen denen, die durch die greulichen Gestalten auf den Altargemälden gestört und verletzt wurden, der Wunsch rege geworden nach einem Altarbild namentlich, das auch geeignet wäre, die Erbauung zu fördern. Aber der Bau des Thurmes nahm bis Ende des Jahres 1860 alle Gedanken und auch alle Mittel der Kirche in Anspruch. Auch nachdem der Thurm vollendet war, durfte an neue bedeutende Ausgaben nicht gedacht werden. Doch wußten wir, das wir ein [...] hatten, das für die [...] und Kirchenbauten und [...] der Kirchen eine herzliche warme Theilnahme hegte. [...] lieber [...] aber lag an jahrelanger Krankheit darnieder, wie dessen auch die Druckschrift erwähnt. Wir konnten uns daher an ihn nicht wenden. Wohl aber stand uns der Zugang frei zu seiner edlen Gemahlin, der theursten Königin Elisabeth. Obwohl die theure Königin an dem Krankenbette des Königs Friedrich Wilhelm IV mit der hingebendsten Treue und Aufopferung bis zu seinem am 2. Januar 1861 erfolgten Tode ausharrte, und ihr Herz von den schwersten Sorgen um das Leben ihres geliebten Gemahls erfüllt wurde, hat sie doch die landesmütterliche Sorge für die Kinder dieses Landes auf treuem Herzen getragen und dafür auch einen Beweis geliefert in der Erhörung der Bitte, die der Bürgermeister Catholy als Vertreter des Patronats und der Superintendent Schröder als Oberpfarrer in St. Marien Ihrer Majestät am 3. April 1860 schriftlich vorlegten. Darin wurde unterthänigst gebeten, daß Ihre Majestät die Königin Elisabeth unserer alten Kirche ein Altarbild schenken möchte, das würdig wäre des prächtigen Baues und fähig, die Herzen zur Andacht zu erheben.

Nachdem auf [...] Befehl [...] Maaß angegeben war der Höhe und [...] des [...] Bildes, erschien eines Tages der [...] Professor Pfannschmidt aus Berlin hier, und brachte [...] erfreuende Nachricht, daß er von Ihrer Majestät der Königin beauftragt worden sei, für die St. Marienkirche ein Altarbild anzufertigen, wie es für dieselbe sich eigne. Er untersuchte genau die ganze Stellung, in welche das Bild kommen sollte, und versprach, dasselbe bis Ende des Jahres 1861 zu vollenden. [...] später mitgetheilte Entwurf that kund, daß sich der von Ihrer Majestät mit der Ausführung des Bildes beauftragte oben genannte Künstler für die Darstellung des gekreuzigten Heilandes entschieden hat.

Um dieses werthvolle Geschenk unserer allertheuersten frommen Königin, die indessen durch Gottes unerforschlichen Rath Wittwe geworden, würdig und dem Bau der Kirche angemessen aufstellen zu können, war es aber unumgänglich geboten, auch eine neue Altarwand aufzuführen. Der Herr Geheime Oberbaurath Stüler, der schon um die Verschönerung unserer Kirche bei dem Bau des Thurmes sich so hoch verdient gemacht, hat der Bitte gewillfahrt und sich der Mühe unterzogen, eine Altarwand im Gotischen Style zu entwerfen.

Nach seinem Entwurf ist nun der Mauermeister Herr Karge, der den Bau des Thurmes geleitet, beauftragt worden, den neuen Altar [...] um 1,5 Fuß weiter [...] gerückt [...], damit das aufzustellende Bild eine bessere [...] erhalte, bis zum 15. October aufzuführen. Denn es ist [...] unser heißester Wunsch, daß die Weihe des neuen Altars an 13. November als am Geburtstage der Königin Elisabeth, an welchem Tage auch der Grundstein um Thurm gelegt wurde, möchte geschehen können.

Der Herr unser Gott, der bisher alles so gnädig gesegnet hat, was zum Schmuck und zur Zierde seines Hauses in dieser unternommen worden ist, wolle auch ferner mit seiner Gnade und mit seinem Segen bei uns sein und bleiben und, was wir unternommen haben, uns glücklich vollenden lassen zu seines großen und hochgelobten Namens Ehre und Preis. Amen!

Königsberg i. d. N., den 15. August 1861.

Der Magistrat.

Catholy, Behrendt, Stricke, Berger, Sachse, Voigt, Mahlow, Gloxin, Lange.

Der Kirchen-Vorstand.

Schröder (Superintendent und Oberpfarrer) , Hetzell, Waldmann, Schlecht, Kinder.

Tłumaczenie

Jak budowa nowej wieży przy tej starej świątyni została przygotowana, rozpoczęta, przeprowadzona i poświęcona, o tym wystarczających informacji dostarcza załączona broszura [*Druckschrift*]. Dalszego upiększenia powinien doświadczyć nasz kościół poprzez wzniesienie nowego ołtarza. Będzie to, tak dalece jak wiedza sięga, czwarty ołtarz, który na tym miejscu zostanie zbudowany. Augustin Kehrberg w swym „Historyczno-chronologicznym opisie miasta Königsberg in der Neumark” (którego trzecie wydanie z 1725 roku jest nam dostępne) przedstawia w trzynastym rozdziale historię i opis ołtarzy. Ołtarz, który przed 15 lipca 1861 roku został rozebrany, został między 8 lipca a 24 sierpnia 1690 roku w swej pierwotnej formie przez sztukatora Johanna Schillera wykonany. Sztukateria jednak (chodzi zapewne o ozdobiące ołtarz ornamenty i figury) została przez Włocha Capraniego ukończona dopiero 26 września 1691 roku. Dopiero w kolejnym roku jednakże malarz Christian Bärenkopff wykonał zdobienia [*Ausputzung*], tak że uroczyste dziękczynienie z okazji zakończenia prac mogło się odbyć dopiero 9 października 1692 roku (20. niedziela po święcie Świętej Trójcy). Wzniesiony wówczas ołtarz nosił znamię swego czasu. Nie zwracano wówczas w ogóle uwagi na ingerencję w czystą i bogatą gotycką budowlę kościoła, przeto wzniesiono wysoką ścianę ołtarzową z rzymskimi kolumnami i łukami odcinkowymi, i innymi ornamentami, które w czasach Francji Ludwika XIV (skąd zapewne Caprani inspiracje czerpał) pozostawały w modzie. Umieszczone po bokach [figury] Mojżesza, Jana Chrzciciela, czterech Ewangelistów oraz figura zmartwychwstałego Zbawiciela ze zwycięską chorągwią, które wysoko pod sklepienie kościoła się piętrzyły, nie miały żadnej wartości artystycznej, ani odpowiedniej formy, ani żadnego wyrazu. Obrazy natomiast, które w trzech polach jeden nad drugim: na dole – Ustanowienie Eucharystii, wyżej – Ukrzyżowanie Pana Jezusa i Łotrów, a na samej górze – Wniebowstąpienie Pańskie przedstawiały, były przez swą brzydotę i karykaturalność nieodpowiednie. Trzeba dodać, że wysoka ściana ołtarzowa w całkowicie nieodpowiedni sposób zasłoniła piękną architekturę wschodniej części kościoła. I temu właśnie ołtarzowi musiał zachowany stary ołtarz, który dnia 6 października 1407 roku został poświęcony, ustąpić z powodu swej staroświeckości, mimo iż w opinii Kehrberga dzięki swej snycerskiej i malarskiej dekoracji unikalny był i kosztowny. Tenże ołtarz, który bez wątpienia do stylu całego kościoła odpowiednio pasował, został przeniesiony do kościoła klasztornego, gdzie jeszcze do początku tego stulecia służył do nabożeństw. Kiedy jednak kościół klasztorny zaprzestał być jako świątynia używany i do wszelakich świeckich celów został przeznaczony, sprzedano również wówczas [...] ołtarz. Nabywca ustawił go jako ozdobę w swym ogrodzie i tam później

stopniowo popadał on w ruinę. Jaki ołtarz przed tym poświęconym w 1407 roku w kościele się znajdował, o tym nie ma żadnej informacji.

Od dawna już we wszystkich tych, którzy rozumieją ogrom piękna gotyckiej architektury tego kościoła, a zatem również dysharmonię, którą tworzy ściana ołtarzowa, i we wszystkich tych, których zniesmaczały i obrażały okropne postaci z malowideł ołtarzowych, wzrastało życzenie, aby, w szczególności nowego obrazu ołtarzowego, który byłby stosowny, wznoszenie wspierać. Jednakże budowa wieży, do końca 1860 roku, pochłaniała wszelkie myśli i wykorzystwała wszystkie środki kościelne. Także po tym, gdy wieża była już ukończona, nie można było o nowych znacznych wydatkach myśleć. Mimo tego wiedzieliśmy, że mamy [...], które dla [...] i kościelnych budów i [...] kościoła serdeczne zainteresowanie żywi. [...] dobrego [...] zmoęła wieloletnia choroba, o czym również wspomina broszura [*Druckschrift*]. Nie mogliśmy zatem na nim polegać. Jednakże droga do jego szlachetnej małżonki, najdroższej królowej Elżbiety, stała przed nami otworem. Mimo że droga królowa z najwierniejszym poświęceniem najofiarniej trwała przy łożu króla Fryderyka Wilhelma IV aż do jego śmierci dnia 2 stycznia 1861 roku, a jej serce najcięższymi troskami o życie jej ukochanego małżonka było wypełnione, nosiła jednak również w swym sercu macierzyńską troskę o dzieci tego kraju, na co dowód dostarcza to, że wysłuchała prośby, którą burmistrz Catholy jako przedstawiciel Patronatu oraz superintendent Schröder jako nadproboszcz kościoła Mariackiego Jej Wysokości 3 kwietnia 1860 roku pisemnie przedłożyli. Proszono w niej najuniższej, aby Jej Majestat Królowa Elżbieta naszemu staremu kościołowi zechciała podarować malowidło ołtarzowe, które byłoby tej wspaniałej budowli godne i sposobne zarazem serca do modlitwy uwznioślać. Po tym, gdy na [...] rozkaz [...] zostały podane wymiary wysokości i [...] obrazu, zjawił się tutaj pewnego dnia [...] profesor Pfannschmidt z Berlina i przyniósł radosną wiadomość, że zostało mu przez Jej Majestat Królową zlecone, aby wykonać obraz ołtarzowy dla kościoła Mariackiego, taki, by do niego pasował. Zbadał on dokładnie całe stanowisko, w którym obraz miałby się znaleźć, i obiecał, że do końca roku 1861 będzie ukończony. [...] później przekazany projekt oznajmiał, że ów zatrudniony przez Jej Majestat do wykonania obrazu wymieniony wyżej artysta wybrał przedstawienie ukrzyżowanego Zbawiciela.

By ten cenny dar naszej najdroższej pobożnej Królowej, która tymczasem przez niezbadane wyroki boskie stała się wdową, dostojnie i odpowiednio w budowlu kościoła móc umieścić, było nieodzownie konieczne wznieść także nową ścianę ołtarzową. Pan tajny wyższy radca budowlany Stüler, który już przy upiększaniu naszego kościoła w czasie wznoszenia wieży wielce się zasłużył, przyjął prośbę i powziął starania, aby nową ścianę ołtarzową w gotyckim stylu zaprojektować.

Wedle jego projektu zatrudniony właśnie mistrz murarski pan Karge, który kierował budową wieży, nowy ołtarz, [...] około 1,5 stopy dalej [...] przesunięty, żeby przekazany obraz otrzymał lepsze [...], do 15 października wykona. Bowiem naszym gorącym życzeniem jest to, żeby poświęcenie nowego ołtarza 13 listopada, w dniu urodzin Królowej Elżbiety, a także w dniu, kiedy został położony kamień węgielny pod wieżę, mogło się odbyć.

Nasz Pan Bóg, który do tej pory łaskawie błogosławił wszystko, co dla ozdoby i upiększenia jego domu zostało przedsięwzięte, niech zechce nadal ze swą łaską i błogosławieństwem przy nas pozostać i niech to, co przedsięwzięliśmy, pozwoli nam szczęśliwie do końca doprowadzić dla chwały i czci swego wspaniałego i sławnego imienia. Amen!

Königsberg i. d. N., dnia 15 sierpnia 1861 roku.

Magistrat [władze miasta]

Catholy, Behrendt, Stricke, Berger, Sachse, Voigt, Mahlow, Gloxin, Lange.

Zarząd Kościoła

Schröder (superintendent i nadproboszcz) , Hetzell, Waldmann, Schlecht, Kinder.

Einige Bemerkungen zum neugotischen Turm der Marienkirche in Chojna (ehem. Königsberg/Nm.)

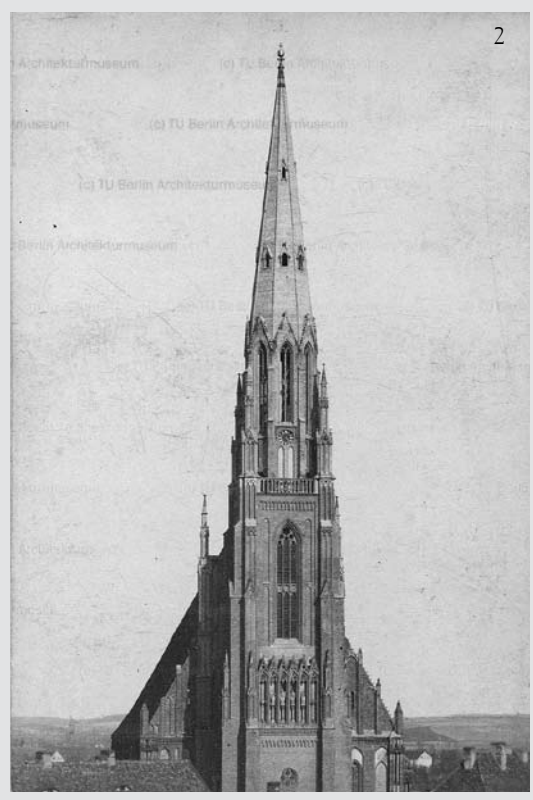
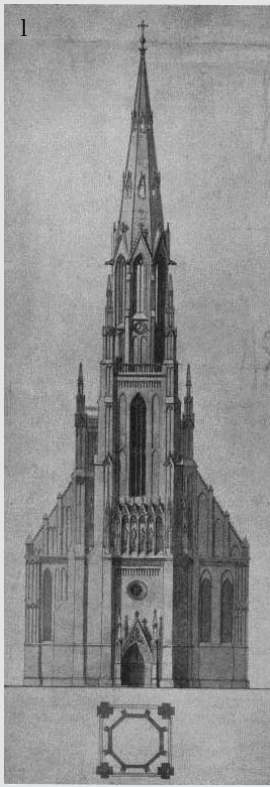
Obwohl der Forschungsstand hierzu als recht umfangreich bezeichnet werden kann, bleiben einige Fragen, vor allem die nach der Urheberschaft einzelner Teile der Marienkirche und nach deren Bauchronologie, immer noch unbeantwortet. Es handelt sich hier nicht nur um das aus dem 15. Jahrhundert stammende Kirchenschiff, sondern auch um den neugotischen Turm aus dem 19. Jahrhundert. Aufgrund der Analyse von Quellen aus der Bauzeit des Turmes wurde im Beitrag festgestellt, dass an den Entwurfsarbeiten und am Bau des Turmes wahrscheinlich einige Architekten mitgewirkt haben, es ist jedoch unmöglich, den Anteil der einzelnen Personen zu bestimmen.

Der Grundstein wurde 1855 gelegt. In der ersten Bauphase leitete Carl Christian August Dieckhoff die Bauarbeiten, dann wurde die Bauleitung wahrscheinlich 1857 von Friedrich August Stüler übernommen, der seine Funktion von Berlin aus ausübte, während ein gewisser Karge die Arbeiten vor Ort leitete.

In einer der im Beitrag angeführten Quellen taucht auch der Name eines gewissen Sulzer auf, der für die Entwurfszeichnungen verantwortlich sein sollte. Aus dem Kreis der Verantwortlichen für den Turmbau kann mit absoluter Sicherheit August Soller ausgeschlossen werden, der oft als Erbauer des Turmes neben Stüler erwähnt wird. Soller starb nämlich 1854, also noch vor der Grundsteinlegung; außerdem erscheint sein Name in keiner der angeführten Quellen, er taucht erst in einer Publikation von 1885 auf.

Im Anhang wird der Originaltext und die polnische Übersetzung einer 1988 unter dem neugotischen Altar gefundenen Urkunde veröffentlicht.

Übers. v. K. Golda

Ryc. 1 – reprodukcja projektu F. A. Stülera. Źródło: G. Wohler, Der Verwandlung des höchsten Kirchturmes der Neumark, „Königsberger Kreiskalender”, Jg. 7, 1937, s. 26.

Ryc. 2 – neogotycka wieża kościoła Mariackiego, fot. F. Müller, źródło: <http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?set=1&p=79&Daten=146550>

Ryc. 3 – Thurm und Kirche zu Königsberg in der Neumark, źródło: Berlin und die Mark Brandenburg mit der Markgraffthum Nieder-Lausitz in ihrer Geschichte und ihrem gegenwärtigen Bestanden, Hrsgb. W Riehl, J. Scheu, Berlin 1861, s. 402.